



Araştırma Makalesi (Research Article)

**MARMARA'DAN EGE'YE ULAŞAN BİR KÜLTÜR ROTASI ÖNERİSİ: BALIKESİR GÖNEN ARTEMEA YOLU (A CULTURAL ROUTE PROPOSAL FROM MARMARA TO THE AEGEAN: BALIKESİR GONEN ARTEMEA WAY)**

Özlem TEKİN<sup>1\*</sup> (orcid.org/ 0000-0001-6999-9324)

Cansen CAN<sup>2</sup> (orcid.org/ 0000-0001-8858-3092)

<sup>1</sup>Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, Gönen Meslek Yüksekokulu, Turizm ve Otel İşletmeciliği, Balıkesir, Türkiye

<sup>2</sup>Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, Gönen Meslek Yüksekokulu, Turizm ve Otel İşletmeciliği, Balıkesir, Türkiye

**Özet**

Antik Çağ, Roma ve Bizans dönemi kalıntılarının güzergahında yer alan ve toplamda 36 köyden geçen Artemea Yolu, Gönen ilçe sınırlarında 275 kilometre uzunluğunda bir doğa yürüyüş rotasıdır. Bu yol, eşsiz manzaraları, bol su kaynakları, zengin flora ve faunası ile farklı zorluk kategorilerindeki parkurlarıyla dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, Gönen sınırları içerisinde bir sivil toplum hareketi ile oluşturulan Artemea Yolu'nun ekoturizm ve kültür turizmi potansiyeli doküman analizi yöntemiyle incelenmiş ve rota için bir SWOT analizi yapılmıştır. Araştırmanın literatür taraması ve SWOT analizi devamında rotanın uluslararası bir kültür rotası potansiyelini ortaya koymak amacıyla Bozic ve Tomic'in geliştirdiği "Kültürel Rota Değerleme Modeli" kapsamında, rota üzerindeki kültürel miras ve turistik çekicilikler değerlendirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, rota üzerindeki parkurlarda uygulanabilecek ekoturizm aktivitelerine ilişkin öneriler sunulmuştur. Parkurlarda 33 adet höyük, tümülüs, kale ve dini kompleks gibi kültür kalıntılarının bulunduğu tespit edilmiştir. Kültür kalıntıları ve doğal güzelliklerin bir arada bulunduğu bu rota için en önemli öneri, Artemea Yolu'nun Türkiye Kültür Rotaları ve Avrupa Kültür Rotaları programına dahil edilmesidir.

**Anahtar Kelimeler:** Gönen, Avrupa Kültür Rotaları, Ekoturizm, Kültür Turizmi, Balıkesir, Artemea, Zeleia

**Abstract**

The Artemea Road, which is located on the route of ancient, Roman and Byzantine period ruins and passes through a total of 36 villages, is a 275-kilometer-long nature walking route within the borders of Gönen district. This road attracts attention with its unique landscapes, abundant water resources, rich flora and fauna, and trails of different difficulty categories. In this research, the ecotourism and cultural tourism potential of the Artemea Road, which was established by a civil society movement within the borders of Gönen, was examined by documentary analysis method and a SWOT analysis was conducted for the route. Following the literature review and SWOT Analysis of the research, the cultural heritage and touristic attractions on the route were evaluated within the scope of the "Cultural Route Evaluation Model" developed by Bozic and Tomic in order to reveal the potential of the route as an international cultural route. According to the research results, suggestions were presented regarding ecotourism activities that can be implemented on the routes along the route. It was determined that there are 33 cultural remains such as mounds, tumuli, castles and religious complexes on the routes. The most important suggestion for this route, where cultural remains and natural beauties coexist, is to include the Artemea Road in the Turkish Cultural Routes and European Cultural Routes programs.

**Keywords:** Gönen, European Cultural Routes, Ecotourism, Cultural Tourism, Balıkesir, Artemea, Zeleia

**Giriş**

Kültürel mirasın sürdürülebilirliğini sağlamanın en iyi yöntemlerinden biri olan kültür rotaları, kültürel miras geçmişinin yoğun olduğu bölgelere turist akışını artırmak için bir araçtır. Somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerinin korunarak kültür rotaları oluşturma ile ilgili çalışmalar 1960'lı yıllarda Avrupa Konseyi öncülüğünde başlamıştır. Avrupa Konseyi, Avrupa ortak kültürel mirasının seyahatler ile keşfedilerek unutulmaz kılınması amacıyla, 1997 yılında Avrupa Kültürel Rotalar Enstitüsü'nün kurulmasına karar vermiştir (CoE, 2002). Kültür yolu kavramı ise, 2003 yılında Madrid'de gerçekleşen toplantıda Uluslararası

\*Sorumlu yazar: otekin@bandirma.edu.tr

\*\*Bu araştırma, 24-25 Mayıs 2024 tarihinde, Kütahya Tavşanlı ilçesinde düzenlenen, VI. Ulusal Turist Rehberliği Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulmuş "Balıkesir Gönen Artemea Yolu Ekoturizm ve Kültür Turizmi Potansiyelinin Araştırılması" konulu bildirinin geliştirilmesiyle oluşmuştur.

DOI: 10.33083/joghat.2024.455

Kültür Rotaları Komitesi tarafından ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamaya göre Kültür Yolu; “Kendi özgün, tarihi dinamikleri ve fonksiyonları ile somut olarak belirlenebilen, belirli bir tarih aralığında ülkeler, bölgeler arasında insanların karşılıklı yer değiştirme sürecini açıklayan, aynı zamanda eşyaların, fikirlerin, bilginin ve değerlerin çok boyutlu, sürekli ve karşılıklı değişimini de gösteren, somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerini barındıran, karayolu, denizyolu veya karma ulaşım ağını ifade eden özellikle yollar” şeklinde ifade edilmiştir. (ICOMOS-CIIC, 2003).

Türkiye Kültür Rotaları Derneği, mevcut rotaları korumak, yeni rota oluşumlarının tanınmasını ve gelişimini sağlamak amacıyla 2012 yılında kurulmuştur. Derneğin tüzüğüne göre bir kültür rotası, tarihi, kültürel veya doğal bir temada olup tek bir rota ya da rotaların birleşimi olarak tanımlanmıştır (cultureroutesinturkey, 2024)

M.Ö. 14. yüzyıldan beri yerleşim olduğu tahmin edilen Balıkesir Gönen ilçesi, Truvalılar, İyonlar, Lidyalılar, Persler, Helenler, Bergama krallıkları sonrasında, Roma ve Bizans devletlerinin izlerini taşımaktadır. 13. yüzyılda da Anadolu Selçuklu hükümdarlığı bünyesine dahil olmuş, Selçuklu’ların dağılmasından sonra Karesi Beyliği ve 1334 yılı itibarıyla Osmanlı idaresine girmiştir. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra, Gönen ilçesi Bolu bölgesinden gelen Akçaali, Rüstem ve Malkoç beylerine ait aşiretlerin yerleşmesiyle eski Artemea şehrinin kalıntıları üzerinde gelişmeye başlamıştır. Bu yerleşim sürecinin, MÖ 14. yüzyılın başlarında başladığı tahmin edilmektedir. Araştırmaya konu olan, Balıkesir Gönen sınırlarındaki Artemea Yolu, 250 km. uzunluğunda, Gönen ilçesinin kuzeybatısından başlayan ve güney dağlarını dolaşarak doğusunda sonlanan bir güzergahtır. Güney Marmara kıyılarının en önemli doğal limanı konumundaki Kyzikos ve Artake’den başlayarak güneydeki Adramytteion (Edremit) ve Pergamon (Bergama)’a inen doğal geçiş yollarının Artemea Yolu güzergahında bulunuyor olması nedeniyle, ilçede bir sivil toplum hareketi neticesinde manzarası ve güncel coğrafi koşullar doğrultusunda oluşturulan bu rotanın kültür ve ekoturizm arzının incelenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda araştırmanın ilk bölümünde literatür taraması ile Gönen ilçesinde bulunan kültür kalıntılarına dair ayrıntılar tarihsel akışta sunulmuştur. İlçenin ekoturizm potansiyeli ile ilgili alan yazın ise yine ilk bölümde kültürel arz çeşitliliği ile sunulmuştur. Antik dönemde ilçenin kuzeyinde bulunan antik kentlerden ve Trakya bölgesinden gelen yolcuların Marmara ve Ege bölgesindeki antik kentlere, doğal koşullar gereği, Gönen Çayı’nın oluşturduğu vadilerden geçerek ulaşabileceği değerlendirilmiş ve araştırma kapsamı genişletilerek, ilçedeki rotaların kültür ve ekoturizm arzının incelenmesinin yanı sıra, bir kültür rotası olabilmek potansiyelinin ortaya çıkarılması adına, Bozic ve Tomic’in geliştirdiği “Kültürel Rota Değerleme Modeli” kapsamında incelenmiştir (Bozic ve Tomic 2016: 28). Araştırmanın Türkiye’deki kültür yollarına dahil edilmek üzere, nitelikli yeni bir kültür yolunu ortaya çıkarması nedeniyle hem teorik katkısı hem de pratikte uygulanabilirliği için öneriler içermesi açısından önemli bir katkısının olması beklenmektedir.

## Kavramsal Çerçeve

### Gönen İlçesi Tarihi ve Kültür Kalıntıları

Balıkesir'in Gönen ilçesi, antik kent kalıntıları, Bizans dönemi yapıları ve Osmanlı dönemi eserleriyle önemli bir tarihsel mirasa sahiptir. Bu tarihi miras, günümüzde bölgenin turizm potansiyelini artıran önemli unsurlar arasında yer almaktadır. M.S. 2. yüzyıla ait yazıtlarda, kentin adı 'Sıcak Su Şehri, Thermi' olarak geçmekte olup, hamamlar ise Granikaion Hamamları olarak anılmaktadır. Bu yazıtlarda, sıcak suyun kentin yaşamında önemli bir yere sahip olduğu ve şifa veren suyun insanlara sunulması için destek sağlayan yönetici ve kişilerin isimleri belirtilmektedir. Antik çağlarda Asepsus ve Artemea adlarıyla bilinen ilçe, tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle Gönen, oldukça zengin bir kültürel ve tarihi mirasa sahiptir (gonen.gov.tr,2024).

Gönen ilçesi, antik dönemde Misya (Mysia) olarak bilinen bölgenin sınırları içinde yer almaktadır (Strabon, 2015: 58-59; Öden, 1999: 14; Dündar vd., 2019: 260). Bu coğrafi alan, Roma İmparatorluğunun önemli eyaletlerinden biri olan Asia eyaletinin bir parçasıdır. Misya bölgesi, stratejik konumu ve verimli topraklarıyla dikkat çeken, Roma döneminde kritik bir yerleşim bölgesi konumundaydı (Bülbul, 2009: 2).

Homeros'un "İlyada" ve Strabon'un "Geographika" eserlerinde adı geçen Aisepos Nehri, antik dönemde Mysia ile Troas bölgeleri arasındaki sınır olarak kabul edilmiştir. Kaz Dağları'nın kuzeydoğu yamaçlarından doğup Propontis'e (Marmara Denizi) ulaşan bu nehir, geçtiği bölgelerde verimli ovalar ve düz alanlar oluşturur. Nehir vadisinin yanı sıra, yüksek kesimlerdeki yerleşime elverişli alanlar da her dönemde iskân edilmiş olup, özellikle bağcılık gibi çeşitli tarımsal faaliyetlerin yoğun olarak yapıldığı tespit edilmiştir (Koçyiğit, 2021:164).

M.S. 284-305 yılları arasında Roma İmparatoru olarak görev yapmış olan Diocletianus, Roma İmparatorluğu'ndaki krizleri ve kargaşayı sona erdirmek amacıyla çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir (Ünver,

2023: 50). Diocletianus döneminde yapılan düzenlemeler sonrasında Anadolu'nun kuzeybatı kesiminde oluşturulan ve başkenti Kyzikos olan Hellespontus Eyaleti sınırları içinde bulunan Aisepos Vadisi, Geç Roma Dönemi boyunca stratejik bir konumda yer almış ve önemli yerleşim yerlerine ev sahipliği yapmıştır (Koçhan, 2018:15). Özellikle MS 6. yüzyıl ortalarında Hierocles'in Synecdemos adlı eserinde, Aisepos Vadisi'nde bulunan Artemea, Germai ve Argiza gibi kentlerin listelendiği belirtilmektedir (Koçyiğit, 2021: 164).

F. W. Hasluck tarafından 1910 yılında yayımlanan Cyzicus adlı çalışma, Kapıdağ Yarımadası ve çevresine dair gerçekleştirdiği kapsamlı araştırmaları sunmaktadır. Bu eserde, Aisepos Vadisi'nin topografik, arkeolojik ve tarihsel özellikleri de ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Hasluck, ayrıca Aisepos Nehri üzerindeki önemli geçiş noktalarından biri olan Güvercinlik Köprüsü hakkında da bir makale yazmıştır (Hasluck, 1910). Aynı zaman diliminde T. Wiegand, bölgede araştırmalar yaparak Babakale ve Alacaoluk gibi önemli Bizans kalelerine odaklanmış, bu kalelerin şematik planlarını da eserinde sunmuştur (Wiegand, 1911). Bununla birlikte, H. Kiepert ve R. Kiepert'in kaleler, manastırlar, kiliseler ve diğer eski yerleşim alanlarını içeren haritalarını içeren çalışmaları da büyük önem taşımaktadır (Kiepert ve Kiepert, 1912).

Bandırma Arkeoloji Müzesi tarafından yapılan araştırmalar, Gönen ilçe merkezinde bulunan Erken Bizans Dönemi kilisesi ile Aisepos Vadisi'nin denizle buluştuğu Şirinçavuş Kaletepe üzerindeki kurtarma kazıları ve limanda gerçekleştirilen su altı arkeolojik çalışmaları içermektedir. Bu çalışmalar, bölgenin tarihsel ve kültürel zenginliklerini açığa çıkarma açısından büyük öneme sahiptir (Bandırma Arkeoloji Müzesi, 2023: 45-47). Ayrıca, D. Yalçıklı'nın, bölgedeki Orta Çağ yerleşim yerlerine dair yaptığı tespitler Prehistorik dönem kültür varlıklarını tespit etme çabalarına önemli katkılar sağlamıştır (Yalçıklı, 2023: 78-82).

Balıkesir'in Gönen ilçe sınırları içinde geçmişten günümüze tespit edilmiş arkeolojik değerler şu şekilde özetlenebilir.

Güvercinlik Köprüsü, Güvercinlik Köprüsü, Aisepos Nehri'nin Marmara Denizi'ne döküldüğü noktada bulunan ve antik dönemde büyük öneme sahip kalıntılardan biridir (Hasluck, 1910). Köprü, Aisepos Nehri boyunca doğu-batı yönünde uzanmakta olup, Kyzikos'tan Parion'a ve Lampsakos'a giden antik yol güzergahı üzerinde yer almaktadır. Bu yapı, bölgedeki ulaşımı organize eden kritik bir noktadır. Bugün için oldukça harap durumda olan Güvercinlik Köprüsü, 150 metreyi aşan uzunluğu ve 5,5 metre genişliği ile bölgedeki önemli yapılar arasında yer almaktadır (Hasluck, 1910). Köprü, dört ana eksen üzerinde büyük yarım daire formundaki kemerlerden oluşmaktadır. Doğu tarafında beş, batı tarafında ise biri yarım diğeri çeyrek daire formunda olmak üzere toplamda on bir kemer aralığına sahiptir (Koçyiğit, 2021: 172). F. W. Hasluck'un 1906 yılında yaptığı detaylı incelemelerde, köprünün kesit çizimleri ve görselleri yer almaktadır. Hasluck'un çalışmaları, köprünün kemerlerinin ve taşıyıcı payandalarının taş ve tuğla işçiliğinin son derece iyi olduğunu göstermektedir (Hasluck, 1910).

Körpeağaç, Halkalı Mevki, Gönen ilçesinin yaklaşık 10 km kuzeyinde bulunan Körpeağaç Köyü, Geç Roma ve Bizans dönemlerine ait yoğun bir yerleşim alanı olarak bilinir. Bugün Halkalı mevki olarak adlandırılan bölge, çeltik ve mısır tarlalarıyla çevrili yaklaşık 15 hektarlık geniş bir alandır. Yapılan araştırmalar sonucunda, büyük boy kesme taş bloklar, yoğun miktarda tuğla ve çatı kiremitleri ile çeşitli seramik parçaları keşfedilmiştir. Yüzeyde bulunan seramikler arasında, özellikle kırmızı astarlı Geç Roma seramikleri ve MS 12. – 13. yüzyıla ait Zeuxippos I ve II grubuna ait sırlı kâse ve tabak parçaları öne çıkmaktadır (Koçyiğit, 2021: 175).

Hafızhüseyinbey Köyü, Matheus Kilisesi, Gönen ilçe merkezinin yaklaşık 10 km kuzeybatısında bulunur ve eski adı Rumca'da "su ağzı" anlamına gelen Elbislik olarak bilinir. Köy, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde inşa edilen ve St. Michael'a adanmış Matheus Kilisesi ile tanınır ([www.kulturenvanteri.com.tr](http://www.kulturenvanteri.com.tr)). Bu kilise, köyde geçmişte yoğun bir gayrimüslim nüfusun yaşadığına işaret etmektedir. Köyde ayazma olarak kullanılan ancak inşa tarihi kesin olmayan bir su kaynağı ve belirsiz tarihli değirmen kalıntıları gibi çeşitli tarihi yapılar bulunmaktadır. Köyün doğusundaki düzlüklerde antik yerleşim izleri keşfedilmiş olup, Kurna Çeşme Mevkii'nde Geç Bizans Dönemi'ne ait sırlı seramikler bulunmuştur, bu da bölgede bir Bizans yerleşimi olabileceğine dair önemli arkeolojik kanıtlar sunar (Koçyiğit, 2021: 176).

Dereköy / Asar Kale, Aşağı Aisepos Vadisi'nde, Koca Dere (Keçidere) üzerindeki Dereköy'ün yaklaşık 1 km güneyinde ve Kyzikos'un 36 km güneybatısında yer alan bir tahkimattır. Bu savunma amaçlı yapı, antik dönemden itibaren vadi üzerinde önemli bir askeri üs olarak kullanılmıştır (Koçyiğit, 2021:178).

Babayaka Kalesi, günümüzde Babayaka köyünde Aşağı Aisepos Vadisi'nde, Koca Dere yakınında yer alan önemli bir Bizans kültür varlığıdır. Akkuş'a göre, kuruluşu 18. yüzyıla kadar uzanabilir (2010: 70). Bu yapı, literatürde Hasluck (1910) tarafından Bizans Kalesi olarak belirtilmiş olsa da Belke (2020) yapının birkaç yapı

kompleksinden oluşan büyük bir dini kompleks veya manastır olabileceğini öne sürmektedir. Günümüzde mevcut kalıntılar bir kale izlenimi vermemektedir (Dündar vd.,2019: 269). Yapının plan özellikleri ve yüzeyde bulunan seramik parçaları, MS 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenmektedir (Rose ve Körpe, 2008: 107).

Artemea, anlamı Artemis ülkesi, Balıkesir ili Gönen ilçesinin antik adıdır (Döner ve Doğan, 2017: 230). Artemea'nın, günümüzde Balıkesir il sınırları içinde yer alan ve Hasluk, Wiegand ve Philippson gibi bazı tarihçilere göre adının 'Germenon'dan türetildiği öne sürülen (Reman, 1942) Gönen ilçesinin kaplıcalarının bulunduğu bölgede olduğu düşünülmektedir (Ful, 2008: 36). Kentin, o dönemde var olduğu düşünülen Artemis tapınağının yakınında kurulduğu tahmin edilmektedir. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Gönen kaplıcalarının bulunduğu bölgede antik dönem kalıntılarına rastlanmamış olsa da antik mezar stelleri bulunmuştur (Umar, 2006: 202). Kaplıca Otel tesislerinin inşası sırasında ortaya çıkarılan yazıtlar, bu bölgenin MS 2. yüzyıldan itibaren kaplıca olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu yazıtlarda, Kyzikos'un egemenlik alanında bulunan Artemea adlı kaplıca tesisinden söz edilmektedir. Ayrıca, Amerimnos adlı bir kişinin bu kaplıcaı kullananların ihtiyaçlarını karşılamak üzere pazara gıda maddeleri getirdiği belirtilmektedir (Koçyiğit, 2021: 182). Bu bilgilere dayanarak, MS 2. yüzyılda Gönen'de hem bir kaplıca hem de bir pazar yerinin bulunduğu anlaşılmaktadır (Sayar, 2019: 16). MS 4. yüzyılın ikinci yarısında bölgede meydana gelen bir dizi deprem sonrası ağır hasar görmesine rağmen, eldeki veriler Erken Bizans Dönemi'nde hala önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Antik döneme ait yazıtların bulunduğu alanda ortaya çıkarılan bazilika planlı bir Erken Bizans Dönemi kilisesi, Artemea'nın Bizans Dönemi'ndeki önemini vurgular (Koçyiğit, 2021: 182).

Dereköy Mağaraları, Dereköy'ün yaklaşık 4 km güneydoğusunda, Kocakırma Deresi'nin yakınında bulunan üç mağara vardır: "Keçili Mağarası", "Sulu Mağara" ve "Kuru Mağara". Bu mağaralarda Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Orta Çağ ve Roma dönemlerine ait az sayıda eser bulunmuştur (Hasluck, 1910; Wiegand, 1911; Yalçıklı, 2011: 214).

Aşağı Aisepos vadisinde, Gönen Çayı'nın yanında yer alan ve günümüzde Kaletepe olarak bilinen bölgede, Kiepert'in haritalarında Ilıcatepe olarak gösterilen yerde Geç Roma-Erken Bizans dönemlerine ait bir tahkimat bulunmaktadır (Kiepert, 1912). Bu tahkimat, Gönen ilçe merkezinin yaklaşık 15 km güneybatısında yer alan Ilıcaoba köyünde bulunmaktadır. Bölgedeki Kaletepe mevkiinde, ulaşılması zor bir konumda kale kalıntıları bulunmaktadır. Aisepos vadisinde hâkim bir tepe üzerinde bulunan bu kalede, günümüze kadar sınırlı sayıda kalıntı ulaşmıştır. Ancak, tepeyi çevreleyen surlar, bazı kule benzeri kalıntılar ve sarnıç benzeri yapılar mevcuttur (Koçyiğit, 2021:185).

Güney Marmara kıyılarında yer alan Kyzikos ve onun devamı niteliğindeki Artake'den başlayarak, güneydeki Adramytteion (Edremit) ve Pergamon (Bergama) ile, daha da güneydeki Thyateria (Akhisar) ve Philamenion (Alaşehir) gibi önemli merkezlere uzanan doğal geçiş yollarının bulunması, bu bölgenin stratejik önemini artırmıştır. Bu durum, imparatorluğun bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla kapsamlı önlemler almasına ve çok sayıda güvenlik noktası inşa etmesine neden olmuştur (Smith, 1987; Jones, 1990; Koçyiğit, 2021: 187).

Gönen ilçesinin Ayvalıdere Köyü'nün güneyinde, Körpeağaç Köyü'nün 2,5 km batısında bulunan Halkalı Mevkii'nde yer alan Taraççı Höyük, Prof. Dr. M. Özdoğan tarafından 1989 yılında Marmara Bölgesi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir. Höyüğün tepe ve doğu bölgesinde yoğun miktarda Neolitik ve Kalkolitik Çağ'a ait seramik parçalarına, batı kesiminde ise Erken Tunç Çağı'na ait seramik buluntularına rastlanmıştır. Ayrıca, höyüğün doğu kesiminde Roma ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik parçaları tespit edilmiştir. Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı'na ait buluntular günümüzde Bandırma Müzesinde sergilenmektedir (Özdoğan, 1989; Yalçıklı, 2011:213).

Gönen ilçesine bağlı Ortaoba Köyü'nün Karapınar Mevkiinde bulunan Gotili Mağarası, Gönen Çayı'nın batı kıyısında, kaya yamacının alt bölümünde yer almaktadır. Bu mağara, Yenice-Gönen karayolu kenarında konumlanmış olup, aşağı ve yukarı olmak üzere iki girişi bulunmaktadır. Kaçak kazılar sonucu tahrip edilen mağarada, Kalkolitik Çağ ve Orta Çağ'a tarihlenebilecek seramik parçaları ve bir adet çakmak taşı alet bulunmuştur (Özdoğan, 1989; Yalçıklı, 2011: 213).

Gönene bağlı Olıcaoba Köyü civarında yer alan ve yerel halk tarafından Kocataş diye isimlendirilen kayalığın çevresinde yer alan mağaralarda da Neolitik ve Orta Çağ'a tarihlendirilmiş tarihi kalıntılar tespit edilmiştir (Yalçıklı, 2011: 213). Benzer şekilde Keçeler Köyü yakınlarında yer alan Hüyecik Höyüğünde de Erken Tunç, Hellenistik ve Roma dönemlerine ait tarihi kalıntılar tespit edilmiş olup, günümüzde bu kalıntılar Bandırma Müzesinde yer almaktadır (Yalçıklı, 2011: 214).

Gönen ilçesi Höyücekaltı ve Koca Tepe Mevkiilerinde ise Prof. Dr. M. Özdoğan tarafından Kalkolitik, Erken Tunç, Hellenistik ve Roma dönemlerine ait tarihi kalıntılar tespit edilmiştir (Yalçıklı, 2011:215).

### **Yöntem**

Artemea Yolu'nun kültür yolu potansiyelini ortaya çıkarmayı hedefleyen bu araştırmada yol güzergahına ilişkin literatür taraması ve SWOT analizi yapılmıştır. Yapılan literatür araştırmaları ve SWOT Analizi bulgularına ek olarak Bozic ve Tomic tarafından geliştirilen "Kültürel Rota Değerleme Modeli" ile Artemea Yolu'na dair bulgular incelenmiş ve yolun kültür yolu potansiyeli ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır (Bozic ve Tomic, 2016).

Araştırma Soruları:

- 1.Gönen ilçesi sınırlarında bulunan Artemea Yolu bütünüyle ekoturizm aktiviteleri için uygun mudur?
2. Artemea Yolu parkurlarında hangi ekoturizm aktiviteleri, yılın hangi döneminde uygulanabilir?
- 3.Artemea Yolu kültür turizmi açısından hangi değerleri taşımaktadır?

### **Bulgular**

SWOT analizi, bir işletme ya da bir organizasyonun mevcut durumunun belirlenmesine yardımcı olan bir teknik, arazi kaynaklarının tespitine, destinasyon stratejileri ve turizm planlaması gibi amaçlar doğrultusunda başvurulmuş bir analiz biçimidir (Fakheran vd., 2012). Araştırma kapsamında SWOT analizi; literatür taraması ve Artemea Yolu rotasını oluşturan sivil toplum kuruluşu koordinatörü Sayın İbrahim Mete Dinç ile yapılan görüşmelerden elde edilen veriler incelenerek gerçekleştirilmiştir.

Başlangıç noktasından bitiş noktasına kadar 16 parkura ayrılan Artemea Yolu güzergahı aşağıda parkurlardan oluşmaktadır. Tüm parkurlar Gönen ilçe sınırlarındadır (artemeayolu, 2024);

Kınalar –Dışbudak- Kavakalan

Kavakalan-Hodul-Tahtalı

Tahtalı-Geyikli-Şaroluk

Şaroluk-Beyoluk-Mescit

Mescit-Kemer kaya-Çıgılmış-Dereköy

Dereköy-Yürükkeçidere-İncirli-Alacaoluk

Alacaoluk-Kumköy-Gaybular

Gaybular-Ortaoba-Karasukabaklar

Karasukabaklar-Karapınar-Yalıoba

Yalıoba-Ilıcaoba-Dağ Ilıcası

Dağ Ilıcası- Canbaz-Güneşli

Güneşli-Üçpınar

Üçpınar-Kaplanoba-Çiftlikalan-Suçıktı

Suçıktı-Atgölcük-Deliktaş-Kalburcu

Kalburcu-Ömerler-Alaşar

Alaşar-Küpçüktü-Saraçlar

Artemea yolunun bütün parkurlarında görülebilen kültür kalıntıları ve doğal koşullar gereği deneyimlenebilecek ekoturizm aktiviteleri aşağıdaki tabloda sunulmaktadır. Tablo 1 incelendiğinde, bütün parkurlarda trekking, hiking,atlı doğa yürüyüşü ve dağ bisikleti aktivitelerinin uygulanabildiği görülmektedir. Yolun kuzey-güney hattında ağırlıklı olarak Roma dönemi somut kültürel miras değerlerinin gözlemlenebildiği anlaşılmaktadır.

Yine yolun doğu-batı hattında ise sulak alanların yoğunlaşması nedeniyle ekoturizm aktiviteleri çeşitlenmektedir.

**Tablo 1. Artemea Yolu Parkurları ve Özellikleri**

Parkur Adı	Parkur Özellikleri Mesafe/Süre/Yükselti/ Zorluk	Parkurda Yer Alan Tarihi ve Kültürel Alanlar	Parkurda Gerçekleştirilebilen Ekoturizm Aktiviteleri
Parkur 1 Kınalar-Dışbudak- Kavakalan	11.92 km /5 saat/570 m/Orta	Kınalar köyünde tepelik alanda taştan oyulmuş taht benzeri bir eser mevcuttur. Dışbudak köyüne 2 km yaklaşıldığında tepelik bir bölgede mezar yapısı benzeri kalıntılar mevcuttur.	Ekoturizm Aktiviteleri Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 2 Kavakalan-Hodul- Tahtalı	21 km/7 saat 30dk./655 m/Zor	-	Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 3 Tahtalı-Geyikli-Şaroluk	13.73 km/ 5 saat 30dk./381 m./Orta	Dünyanın kayıtlara geçmiş ilk nafaka davasına konu olan bölge	Alabalık çiftliği ve Şaroluk Odun Deposunda Kamp Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 4 Şaroluk-Beyoluk- Mescit	12.26 km/ 5 saat 30 dk./ 461 m./Orta	-	Mescit Bölgesinde Kamp Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 5 Mescit-Kemer kaya- Çıgış-Dereköy	20.39 km./ 7 saat 30dk./ 498 m./ Zor	Dereköy Zeleia Antik Kenti	Kemer kaya Bölgesinde Doğa Fotoğrafçılığı Dereköyde Kaya Tırmanışı, Mağara Turizmi, Kamp Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 6 Dereköy- Yürükkeçidere-İncirli- Alacaoluk	17.44 km./ 7 saat/ 787 m./ Orta	Alacaoluk Kalesi Kınalar Köyü'ne 5 km kala Obruk Mağarası 1960'lı yıllarda Sarıköy elektrik ihtiyacını karşılamak üzere dinamoya su taşıyan kanallar	Akçapınar Bölgesinde Yamaç Paraşütü Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 7 Alacaoluk-Kumköy- Gaybular	16.28 km./6 saat/ 457 m./ Orta	Alacaoluk Kalesi Alacaoluk Kalesi istikametinde antik taş yol	Mağaracılık Obruk Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 8	20.54 km./ 7 saat/ 728 m./ Zor	-	Ekoturizm Aktiviteleri Trekking

Gaybular-Ortaoba-Karasukabaklar			Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 9 Karasukabaklar-Karapınar-Yalıoba	8 km. 830 m./4 saat/ 483 m./Orta	Karapınar alabalık çiftliğinin üzerindeki tepede mağara içinde sağlık merkezi olduğu düşünülen bir yapı mevcuttur. Yapı içinde dönemi kayıtlı olmayan sağlık, tedavi amacıyla kullanılacak aletler görülebilmektedir.	Kamp (Karapınar Bölgesinde) Rafting (Karapınar – Ilıcaoba Arasında) Kano Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 10 Yalıoba-Ilıcaoba-Dağ Ilıcası	22 km.560 m/ 7 saat/ 745 m/ Orta	Ilıcaoba kalesi, 1,5 km. mesafede ormanlık alanda küçük mağaraların içinde dönemi kayıtlı olmayan işlenmiş taşlar mevcuttur Ilıcaoba tarihi Su değirmeni (Osmanlı Dönemi) Dedetepe Mezarları (Yığma Taş Mezarlar)	Kamp (Ilıcaoba Bölgesinde) Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 11 Dağ Ilıcası- Canbaz-Güneşli	16 km. 980 m./6 saat/506 m./Orta	-	Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 12 Güneşli-Üçpınar	18 km. 610 m./ 8 saat/ 605 m./ Zor	Deliktaş Tarihi Kalıntıları (Kayalara Oyulmuş Kral Mezarları)	Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 13 Üçpınar-Kaplanoba-Çiftlikalan-Suçıktı	11 km. 260 m./ 6 saat/ 480 m./ Orta	Su çıktı su değirmeni (Aktif Kullanımdadır)	Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 14 Suçıktı-Atgölcük-Deliktaş-Kalburcu	12 km. 80 m./ 5 saat/ 505 m./ Orta	Deliktaş Tepelik bölgelerde antik dönem kalıntıları mevcuttur.	Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 15 Kalburcu-Ömerler-Alaşar	8 km. 670 m./ 3 saat 30 dk./ 272 m./ Kolay	-	Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti
Parkur 16 Alaşar-Küpçıktı-Saraçlar	12 km. 600 m./ 5 saat/ 348 m./Orta	Küpçıktı- Saraçlar arasında sunak veya tapınak olarak yorumlanabilecek taş yapılar mevcuttur	Trekking Hiking Atlı doğa yürüyüşü Dağ bisikleti

**Kaynak: Artemea Yolu Koordinatörü Sn. Mete Dinç'ten alınan bilgiler ve literatür taraması ile yazarlar tarafından derlenmiştir.**

Balıkesir Gönen sınırları içerisinde yer alan Artemea Yolu, tarihi, kültür çeşitliliği ve coğrafi konumu ile turistik bir destinasyon olarak önemli avantajlara sahip iken, diğer yandan bölgenin ekoturizm ve kültür turizmi arz çeşitliliğinin âtil vaziyette olduğu da dikkat çekmektedir. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen SWOT analizi ile Artemea Yolu'nun sahip olduğu güçlü ve zayıf yönler ile fırsatlar ve tehditler aşağıda Tablo 2'de belirtilmiştir:

**Tablo 2. Artemea Yolu SWOT Analizi**

Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
--------------	--------------

Farklı dönemlere tarihlenen birçok kültürel varlığın yol güzergahında bulunması Yılın 9 ayı, uygun iklim koşulları ve zengin doğal kaynaklar nedeniyle deneyime açık olması Coğrafi konum (ulaşım kolaylığı, turist gönderen büyük illere yakınlığı) Rotanın başlangıç ve bitiş noktasına ulaşımın yanı sıra, rotanın pek çok noktasına da araç ile ulaşım imkanının olması Rota üzerinde ekoturizm ve kültür turizmin yanı sıra, termal turizm gibi farklı turistik deneyimler için mola noktalarının olması	Rota üzerindeki kırsal yerleşimlerinde turizm bilincinin oluşmaması Rota üzerindeki kültür kalıntılarının çoğunlukla toprak altında olması Tanıtım faaliyetlerinin yetersizliği Yerel yönetimlerin alternatif turizm yatırımları konusundaki yetersiz yaklaşımı Bölgeye gelen ulusal ve uluslararası turistler için yöresel yemekler sunan bir yiyecek içecek işletmesinin olmaması. İlçeyi ziyaret eden turistlerin Gönen kültürünü tanıyabileceği bir müze ya da bir kültür evinin bulunmaması
<b>Fırsatlar</b>	<b>Tehditler</b>
Rota üzerinde pek çok çeşit ekoturizm aktivitesinin uygulanabileceği alt yapının olması (Bisiklet turu, Foto Safari, Botanik Turları, Yamaç Paraşütü, Mağaracılık, Kano ve Rafting, Kamp ve Karavan Turizmi, Hiking, Trekking, Atlı Doğa Yürüyüşü)  Yerel yönetimlerin bölgeye ilgisinin artması  Rota üzerindeki kırsal yerleşimlerin her birinde farklı kültür yapısının olmasını ve geçmişten gelen kültürel mirasların hala bu yerleşimlerde yaşatılıyor olması  Bölgenin bir termal turizm merkezi olması ve yerel turistlerin giderek bölgeye olan ilgisinin artması.	Bölgedeki turizm yatırımlarını konu alan sosyal gelişim projelerinin, Balıkesir ilinin diğer ilçeleri ile kıyaslandığında Gönen'in gelişmiş bir ilçe olarak analiz edilmiş olması nedeniyle; yatırımlarda geri planda kalması.  Gönen Artemea Yolu'nun Çanakkale, Manisa ve İzmir gibi benzer turistik ürünlere sahip olan destinasyonlara yakın bir lokasyonda olması.

### Artemea Rotası'nın Kültürel Değerleme Modeli Kapsamında İncelenmesi

Bozic ve Tomic (2016) tarafından geliştirilen kültürel rota değerlendirme modeli güzergahlardaki unsurları Ana değerler ve Turizm değerleri” kategorilerinde incelemektedir. Ana değerler kategorisi altında; bilimsel unsurlar, rotaya özgü unsurlar, ekonomik unsurlar, tedbir ve koruma değerleri bulunmaktadır. Turizme özgü değerler kategorisinde ise, fonksiyonel değerler ile turizm ürününün ek unsurları bulunmaktadır.

Ana değerlerden bilimsel unsurlar maddesi kapsamında Artemea Yolu incelendiğinde, kültür, tarih, sanat, sosyal, eğitim, araştırma ve estetik unsurlar incelenmektedir. Artemea Yolu, bilimsel değerler dahilindeki tüm unsurların gözlemlenebildiği biri rotadır. Rota üzerinde pek çok köy bulunmaktadır ve bu köyler somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerini koruyabilmiş yerleşim yerleridir. Tüm güzergahlara kara yolu ile ulaşım mümkün olup, yürüyüşçüler köylerde ihtiyaçlarını giderebileceği gibi, güvenli kamp noktaları da mevcuttur. Ayrıca rota üzerinde konaklama imkânı olan dağ ılıcası da bulunmaktadır.

Modeldeki rotaya özgü değerler maddesi altında; coğrafi nitelikler, rota üzerindeki çekicilikler, rotanın teması, rotanın oluşum ve gelişim sürecini takip eden bir organizasyonun olup olmadığı ve organizasyon planıdır.

Araştırma bulgularında rota üzerinde her bir güzergahta doğal çekiciliklerin, özgün doğa manzaralarının bulunduğu açıktır. Pek çok güzergahta farklı dönemlere ait somut kültürel miras değerlerinin görülebilmesinin yanı sıra, güzergahlardaki köylerde de yöreye özgü somut olmayan kültürel miras unsurları deneyimlenebilmektedir. Bu veriler ışığında Artemea Yolu'nun Kültür Turizmi ve Ekoturizm temalı karma temada bir kültür yolu olduğu söylenebilir. Rotanın oluşumu ve gelişimini üstlenen Artemea Doğa Yürüyüş Grubu yerel yönetimle iş birliği içinde rotanın ulusal ve uluslararası platformlarda duyurulması, tanınması ve korunması için çalışmalarına devam etmektedir (artemea.org, 2024).

Rotanın ekonomik unsurları, rotayı deneyimleyen turistler güzergâh üzerindeki köylerden alışveriş yapabilmekte ve konaklama tesislerinde kalabilmektedir. Dolayısıyla rotada yerel paydaşlara ekonomik katkı mümkün olduğu gibi, turistlerin de ihtiyaçlarını karşılayabileceği ekonomik birimlerin olması konforu artırmakta ve sürdürülebilirliğe katkı vermektedir.

Modeldeki tedbir ve koruma değerleri maddesi, rota üzerindeki parkurların mevcut koşulları, güvenlik unsurları, ziyaretçi sayısı hususlarını içermektedir. Rotanın bütün güzergahları, Artemea doğa yürüyüş grubu



ve Gönen Belediyesi iş birliği ile işaretli olup, yöredeki çeltik tarlalarının ilaçlanma dönemi olan haziran-eylül ayları aralığı dışında yıl boyu güvenle deneyimlenebilmektedir.

Turizme özgü değerler kategorisi altındaki, fonksiyonel değerler ile turizm ürününün ek unsurları açısından Artema yolu incelendiğinde ise, Roma döneminden Osmanlı dönemine kadar tarihlenen çok sayıda somut kültürel miras değerlerinin ve antik yol kalıntılarının görülebildiği güzergahları bulunan bir rota olduğu bulgulara görülebilmektedir. Doğa turizmi açısından da pek çok ekoturizm aktivitenin uygulanabildiği özgün nitelikli bir yoldur. Kamp noktalarının yanı sıra şehir merkezindeki termal turistik tesislerde konaklama mümkün olduğu gibi, güzergâh üzerinde de Gönen Belediyesinin tesisi Dağ Ilıcasında hem konaklama hem de termal turizm deneyimi ek unsur olarak rotanın sahip olduğu diğer özelliklerdir.

### Sonuç ve Öneriler

Araştırmada bir sivil toplum hareketi bünyesinde oluşturulmuş Artemea Yolu rotası eko turizm ve kültür turizmi açısından incelenmiş ve mevcut arz durumu literatür araştırması yöntemiyle incelenmiştir. Araştırmada, güzergâh boyunca uygulanabilecek ekoturizm faaliyetleri belirtilmiştir. Yol pek çok ekoturizm çekiciliğine sahip olması nedeniyle önemli bir güzergahtır. Eko turizmin yanı sıra, rota üzerindeki kültür kalıntıları incelenmiş ve Artema yolu'nun Antik Çağ'dan Osmanlı Dönemi'ne kadar, Kuzey ve İç Anadolu şehirlerini Çanakkale, Manisa ve İzmir'de bulunan kentlere bağlayan tarihi bir güzergâh olduğu tespit edilmiştir. Edremit'ten başlayıp 5 Avrupa ülkesi ile devam eden Aeneas Yolu'nu da Kuzey ve İç Anadolu'ya bağlayan antik yol, Artemea Yolu güzergahıdır. Artemea Yolu güzergahında bulunan Prehistorik, Helenistik, Roma ve Orta Çağ kalıntılarının hangi noktalarda bulunduğu tespit edilip henüz tarihlendirilmeyen yapılar ayrıntılı yüzey araştırmalarıyla kayda geçirilmelidir.

Araştırma yalnızca somut kültür kalıntıları ve coğrafi nitelikler sınırlılığıyla yürütülmüş olup, güzergahta bulunan köylerde deneyimlenebilecek somut olmayan kültürel miras envanteri de sonraki araştırmalarda mutlaka incelenmelidir. Büyük İskender'in Asya seferinde Granikos savaşının gerçekleştiği güzergahta bulunan Artemea Yolu büyük ihtimalle, İskender'in Truva, İllion'dan Artemea'ya, Granikos bölgesine ulaştığı antik yoldur. Çünkü bölgenin coğrafi yapısı gereği Gönen çayı boyunca oluşan vadi dışında ulaşım imkanı veren uygun bir güzergah yoktur. Büyük İskender'in Asya seferi güzergahı ayrı bir araştırma konusu olabilir. Artemea Yolu hem ekoturizm aktivitelerinin yapılabilirdiği hem de kültür turizmi kalıntılarının incelenebildiği nitelikli bir kültür yolu olduğu Kültür Yolu Değerleme Modeli incelemesi sonucu tespit edilmiştir (Bozic ve Tomic, 2016). Artemis kültürünün izlerini taşıyan rota kuzeyi güneye bağlamaktadır. Acaba bu antik yol Efes Artemis Tapınağı'na kadar gitmekte midir? Ayrı bir araştırma konusu olarak önerilmektedir.

Yolun kültürel miras zenginliği ve eko turizm çekicilikleri daha detaylı araştırılıp raporlandırılarak, Avrupa Kültür Rotaları Projesi'ne önerilmeli ve uluslararasılaşması sağlanmalıdır. Yol Balıkesir ili Gönen İlçesinin turistik ürün çeşitliliğine katkı sağlayabilecek bir rotadır. Yolun tanıtımı yapılmalı ve görünürlüğünü artıran faaliyetler organize edilmelidir. Yerel halkın Artemea Yolu ile ilgili bilgi sahibi olması eğitim ve tanıtım programları ile sağlanmalı, turizm değerleri hususunda farkındalıkları artırılmalıdır.

### Kaynakça

- Artemea Yolu Derneği. (2024). <https://www.artemeayolu.org/> (Erişim Tarihi: 10.09.2024).
- Gönen Kaymakamlığı. (2024). <http://www.gonen.gov.tr/sifa-kenti> (Erişim Tarihi: 14.09.2024).
- Kültür Envanteri. (2024). <https://kulturenvanteri.com/yer/?p=254917> (Erişim Tarihi: 14.09.2024).
- Avrupa Konseyi. (2024). Explore all Cultural Routes by Theme. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/by-theme/> (Erişim Tarihi: 16.09.2024).
- Bandırma Arkeoloji Müzesi. (2023). Bandırma Arkeoloji Müzesi Yıllık Raporu. Bandırma: Bandırma Arkeoloji Müzesi Yayınları.
- Božić, S., and Tomić, N. (2016). Developing the Cultural Route Evaluation Model (CREM) and its application on the Trail of Roman Emperors, Serbia. *Tourism Management Perspectives*, 17, 26–35. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2015.11.002>
- Döner, A., ve Doğan, M. (2022). A theoretical evaluation on trekking tourism and routes in Turkey. *Global Issues After Covid-19*, 10, 217–237.
- Dündar, M., Acioğlu, Y., ve Koçyiğit, O. (2022). Ortaçağ'dan günümüze Balıkesir ili yüzey araştırması 2019 yılı çalışmaları. 2019/2020 Yılı Yüzey Araştırmaları (ss. 259-278). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Ful, D. Ş. (2008). Yazıtlar ışığında Mysia Bölgesi kültürleri. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum.
- Hasluck, F. W. (1910). *Cyzicus*. John Murray.
- Jones, A. H. M. (1990). *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*. Johns Hopkins University Press.
- Khalifipour, H., Soffianaian, A., & Fakheran, S. (2012). Application of SWOT analysis in strategic environmental planning: A case study of Isfahan/Iran. *International Conference on Applied Life Sciences (ICALS 2012)*, Türkiye (10 Eylül 2012), 123–126.
- Kiepert, H., ve Kiepert, R. (1912). *Kapıdağ Yarımadası Haritaları*.
- Koçhan, N. (2018). Kyzikos'tan günümüze görülebilenler. *Bandırma ve Çevresi Sempozyum Kitabı*, 15–17.
- Koçyiğit, O. (2021). Aşağı Aisepos Vadisi'nde (Gönen) Bizans dönemi kültür varlıkları. *Lycus Dergisi*, 4, 163–192.
- Kültür Rotaları Derneği. (2024). Dernek Hakkında. <https://cultureroutesinturkey.com/tr/dernek-hakkinda/> (Erişim Tarihi: 10.09.2024).
- Öden, Z. G. (1999). *Karası Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özdoğan, M. (1989). 1987 yılı Edirne ve Balıkesir illeri yüzey araştırması. VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 571–582.
- Özdoğan, M. (1991). 1989 yılı Marmara Bölgesi araştırmaları ve Toptepe kazısı. XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1, 345–357.
- Reman, R. (1942). *Şifalı Su Kullanma İlmi (Balneoloji) ve Şifalı Kaynaklarımız*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Rose, C. B., and Körpe, R. (2008). The Granicus River Valley Survey Project, 2006. XXV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2, 103–110.
- Sayar, M. H. (2019). Gönen Kaplıcası ve Pazarının Eskiçağ Kökeni: Thermai Granikai ve Aisepos Pazar Yeri. 2. Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu (17-19 Eylül 2019), Tam Metin Bildiriler Kitabı I, 15–16.
- Smith, W. (1987). *Historical Geography of Anatolia*. Oxford University Press.
- Strabon. (2015). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)* (Çev. A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Umar, B. (2006). *Mysia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Ünver, T. (2023). İmparator Diocletianus'un politik iradesi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 49–85.
- Wiegand, T. (1911). *Altertümer von Hierapolis*. Berlin.
- Wiegand, T. (1911). *Babakale ve Alacaoluk Kaleleri*.
- Yalçıklı, D. (2012). Çanakkale İli, Yenice İlçesi ve Balıkesir İli, Gönen İlçesi yüzey araştırması (2011). *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 19–30.
- Yalçıklı, D. (2023). Gönen Bölgesinde Orta Çağ Yerleşimleri ve Prehistorik Dönem Kültür Varlıkları Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.